

**Українці XVI – XVII ст. крізь призму мови
(на матеріалі житійно-повістевих та ділових пам'яток)**

The language of the epoch, language individuals, a text as linguistic realia and the ways of linguistic consciousness display are discussed in the article. There three components compose a certain triad which forms the ideas about the ukrainians. The investigation was done on the material of hagiographic monuments and official documents.

Актуальність дослідження. Однією з актуальних і перспективних проблем сучасної когнітивної лінгвістики є проблема мовної особистості. Ця проблема протягом останнього десятиліття розглядається в різних аспектах – психолінгвістичному, культурологічному, соціолінгвістичному, функціональному, емотивному, прагматичному, семантики тексту тощо. Особливо пильна увага приділяється питанням вивчення структури мовної особистості, визначенню поняття національної мовної особистості, аналізу співвідношення лексики мови й тезауруса, вияву мовної особистості в художніх текстах, особливостей мовної особистості епохи (О.Байбулатова, Н.Дужик, Ю.Караулов).

Об'єкт дослідження – мова епохи, мовна особистість, житійно-повістеві та ділові тексти XVI – XVII ст.

Мова епохи, мовна особистість і текст – це мовні реалії і водночас способи вияву мовної свідомості, що утворюють своєрідну тріаду, компоненти якої існують у тісній взаємозалежності. Основна думка багатьох досліджень останніх років – «за кожним текстом стоїть мовна особистість» [6, с. 3-8] – констатує взаємозв'язок зазначених компонентів.

Аналіз мовної особистості, у формуванні якої звичайно знаходять відбиття лінгвістичні, психологічні, соціальні фактори, відкриває нові

можливості для дослідження функціональних особливостей мови, мовної діяльності [3, с. 104-109; 8, с. 5-6]. Одну з провідних ролей у цьому аналізі, у свою чергу, відіграє поняття *мовної картини світу*. Основні положення останнього з'явилися, як відомо, у працях В. фон Гумбольдта, який стверджував, що різні мови є різним світобаченням. Будь-яка мова, позначаючи окремі предмети, насправді творить, формує для свого народу картину світу, що вказує на нерозривний зв'язок людини з рідною мовою. Зрозуміло, що мовна картина світу – це його своєрідне сприйняття крізь призму мови, це загальна, інтегральна картина, сукупність усього мовного змісту. Звідси випливає можливість вивчати мову епохи, аналізувати зміни, що відбуваються і в мовній, і в концептуальній картинах світу. Під цим кутом зору звичайно досліджують насамперед словниковий склад. Ми ж робимо спробу дослідити інший мовний рівень, а саме фонетичні особливості, які відбивались на письмі в кінці XVI – XVIII ст. переважно через недостатнє знання старих правописних зразків авторами, переписувачами та укладачами рукописних пам'яток.

Це питання набуває актуального звучання для епохи поступового занепаду в Україні старої книжної традиції і формування літературної мови на народній основі, коли існували не тільки дві літературно-писемні мови – слов'яноруська і «проста», але й дві орфографічні традиції: південнослов'янська і давньоукраїнська. Рівень книжності або народності тексту визначався сукупністю багатьох факторів: ідейно-тематичним змістом пам'ятки, функціональною спрямованістю, хронологічним періодом, а також рівнем освіти автора чи переписувача, його мовною свідомістю, його особистістю. У пам'ятках виявляються найістотніші, активно сприйняті та засвоєні елементи трансформованої концептуальної і мовної картин світу. Автори, переписувачі та укладачі, творячи свої тексти, водночас виступають у ролі своєрідної *мовної особистості епохи*.

Для характеристики мови епохи (мови часу) роль тексту визначальна. *Мова часу* – це сукупність мовних одиниць як загальнонародного, так і

книжного походження, що добираються авторами з усього їх масиву для вираження в тексті думок і почуттів, властивих конкретній епосі. Але треба зазначити, що взаємини особистості і тексту мають двоїстий характер. З одного боку, мовна особистість продукує текст, у якому знаходять відбиття основні лінгвістичні та екстралінгвістичні особливості певного історичного моменту, з іншого – вона сама перебуває під певним впливом свого тексту, змісту, умов і причин його написання.

В основі мовленнєвої діяльності сьогодення лежить мовна система. Вона детермінує норму, мовне чуття, смак, мовленнєву моду. Ця система, регулюючи мовну стихію, уніфікуючи спілкування, у певні історичні періоди під впливом внутрішніх і зовнішніх процесів сама втрачає стійкість та адаптується до нових умов. Отже, мова епохи – це часовий проміжок, протягом якого процеси мовленнєвої діяльності висуваються на перший план, а сприйняття/несприйняття їх мовною системою залежить від засвоєння суспільством та особистістю нових мовних реалій.

Ю.Караулов виділяє три рівні мовної особистості: 1) вербально-семантичний, який передбачає для носія нормальне володіння природною мовою, а для дослідника – традиційний опис формальних засобів вираження певного значення; 2) когнітивний, одиницями якого є поняття, ідеї, концепти, що складаються у кожній мовній індивідуальності як певна більш-менш упорядкована, систематизована „картина світу”, що відображає ієрархію цінностей. Когнітивний рівень організації мовної особистості охоплює інтелектуальну сферу особистості, даючи дослідникові вихід через мову до людської свідомості взагалі; 3) прагматичний, що містить цілі, мотиви, інтереси і установки, цей рівень забезпечує в аналізі мовної особистості закономірний і зумовлений перехід від оцінок її мовленнєвої діяльності до осмислення світу.

Вербально-семантичний рівень мовної особистості авторів староукраїнських житійно-повістевих та ділових творів. Специфіка писемної мови на ранніх етапах розвитку полягає саме в її значній

варіативності [9, с. 32], в орієнтації писарів як на розмовний, так і на книжний мовні зразки. Хоча в цілому відмінності між усними нормами та писемними простежуються виразно, проте іноді нелегко розрізнити живомовні і книжні варіанти, відбиті в літературно-писемній практиці, зокрема у випадках, коли в текстах наявне неоднорідне усне мовлення (розмовне, діалектне) та книжно-писемне. Якщо усне мовлення сприйнятливніше до змін і новоутворень, то вироблення єдиних для певного соціуму норм літературної мови – процес тривалий. Літературна мова через тих, хто створював тексти, тобто послуговувався нею, і за формальної відсутності регламентації добирала мовні факти та явища за більш або менш визначеними критеріями (функціонально-стилістичними та структурними), оскільки «регламентація існує навіть за відсутності кодифікованих норм» [4, с. 270]. У цей період норми встановлювались двома шляхами: на основі граматик слов'яноноруської і «простої» мов та завдяки вживанню в літературі живого народного мовлення. Граматики спирались на книжні традиції і мали за взірць старослов'янську мову. Живомовні елементи потрапляли через неможливість обійтися без них, іноді – через недостатню освіченість або й неухважність автора чи переписувача.

У староукраїнську добу взаємозв'язок між мовною особистістю (творцем тексту) і текстом (матеріалом для лінгвістичної ідентифікації творця) ускладнювався ще й жанровою специфікою тексту. Пам'ятки другої половини XVI – XVIII ст. неоднорідні за своєю структурою і типологією, зокрема з погляду відбиття в них живого народного мовлення. За об'єктивністю відбиття зазначені пам'ятки можна поділити на дві основні групи: 1) тексти, у яких живе мовлення було мовною основою; 2) тексти, у яких воно виступало у вигляді нашарувань; мовна основа останніх книжно-писемна. До творів першої групи належать вірші, пісні, легенди, байки, інтермедії, діалоги, лікарські і господарські поради, ділові акти і документи, приватні листи; до другої – твори переважно церковно-релігійного змісту: євангелія, псалтирі, требники, службовники, житія і

повісті тощо. Порівняльний аналіз мови пам'яток світського і релігійного змісту дає змогу детальніше розглянути аспекти мовної особистості автора.

Демократична інтелігенція, що прийшла в культурне і мовне життя, численні представники освіченого духівництва, міщан, козаків сприяли закріпленню в літературі живого народного мовлення, на основі якого істотно розширювались виразові можливості традиційної писемності, розвивались нові жанри і стилі. Можна стверджувати, що за цих обставин у XVII ст. цілком закономірно з'являється велика кількість рукописних житійно-повістевих творів, у які укладачі або переписувачі, як правило, представники демократичних низів, заносили не тільки світські елементи сюжету, а й риси живої народної мови [1, с. 406-415]. «Характерною перевагою епохи була увага до естетичної функції мови» [7, с. 5], яка, завдяки авторам, реалізувалась переважно у віршованій і художньо-белетристичній літературі та почасти у творах житійно-повістєвого жанру.

Автори ділових пам'яток не мали дотримуватися книжних зразків функціонування мови. Вони часто буквально записували за свідками на суді, створюючи документи, фіксували реалії тогочасного буття, не стільки добираючи, скільки закріплюючи для цього узвичаєні в правописному і мовному узусі зручні та потрібні орфографічні і мовні засоби.

Про це свідчить ряд правописних та фонетичних особливостей, встановлених на підставі детального аналізу рукописних збірників житій та повістей другої половини XVI – XVIII ст. у порівнянні з діловими пам'ятками [докладніше див.: 2]: а) літера **и** звичайно вживалась для позначення українського звука передньо-середнього ряду і високо-середнього підняття [и]; зокрема, на це вказують численні випадки плутання **и** – **ы**; б) хоча **ѣ** у переважній більшості випадків вживали етимологічно правильно, проте відступи від такого вживання засвідчують його вимову як **і**, на що вказує плутання **ѣ** з **и**; в) літера **і** перед голосним, здебільшого **о**, передавала пом'якшену вимову попереднього приголосного або сполуку **йо**; г) перехід **о**, **е** в **і** (на письмі **и**) фіксується рідше, оскільки ці літери вживалися

етимологічно правильно; г) досить послідовно відбито в текстах перехід **е в о** після шиплячих, чергування **у з в**, рефлексії **ри, ли**, випадки пом'якшення **ц**; д) послідовно здійснювалося чергування **г, к, х** із **з, ц, с** у дав. та місц. відмінках однини іменників першої відміни; е) дієслова минулого часу чоловічого роду засвідчені у формі з кінцевим **-в**.

Етимологічні написання були наслідком навчання й освіти писарів, фонетичні – наслідком їхньої вимови. Проте з різних причин, зокрема через недостатню грамотність, а найбільше – завдяки інтенсивному впливу живого народного мовлення, писар відступав від етимологічних написань і ставав на шлях фонетичного правопису. Можна припустити, що всі ці відступи далеко не завжди були свідомими, особливо в церковно-релігійній літературі, частіше вони відбивали реально існуючі в мові явища. Але незаперечним є той факт, що саме в писарській практиці зазначеного періоду закладалися основи фонетичного принципу майбутнього українського правопису, закріпленого в новій літературній мові.

Когнітивний аспект мовної особистості авторів староукраїнських житійно-повістевих та ділових творів. Канони агіографії вироблялися поступово, у процесі багатовікового розвитку цього жанру літератури. В епоху Київської Русі автори житій, природно, дотримувались зразків, запозичених із Візантії. Провідними ідеями, концептами таких творів були: Бог, віра, церква, жертвність, самозречення, добропорядність, працелюбність. Саме про ці поняття і про святого йшлося у перших перекладних і оригінальних житіях. Твори, укладені за усталеними агіографічними канонами, характеризувала майже цілковита відсутність світського елемента в сюжеті та мові; писані вони здебільшого традиційною церковнослов'янською мовою.

Але з плином часу життя зазнавали змін, доповнень або й докорінно перероблялись, внаслідок чого змінювався їхній канонічний вигляд і почасти навіть мовна основа: вкраплювались не лише світські елементи сюжету, а й

риси живої мови. У таких уривках ішлося про родину, виховання, кохання; через ці поняття розкривався шлях святого до церкви та віри.

Звичайно, не вся житійно-повістева рукописна спадщина є однаково цінною з погляду як історії української мови, так і завдань вивчення мовної особистості автора. Говорити про авторство, авторську манеру і стиль оповіді в перших відомих оригінальних і перекладних житіях та їхніх редакціях складно, оскільки житія переписувались і перероблялись кількома переписувачами або редакторами, іноді одночасно. Проте до XVII – початку XVIII ст. поняття авторства стабілізувалось, про що свідчить індивідуальна повістева манера кожного окремого твору, характерні риси авторської мови, особливі сюжетні нюанси і народнопоетичні, фольклорні мотиви. Усі ці елементи тісно врастають у тканину церковної повісті.

Житія, навіть канонічні, були одним із жанрів літератури для повсякденного читання, своєрідною белетристикою. Саме це і спонукало авторів до створення нових і близьких читачеві за мовою і сюжетом редакцій. Нові сюжетні лінії характеризуються найбільшим струменем живої розмовної мови, відбитим тогочасною писемною практикою, і є цінним матеріалом для дослідження. В оригінальних авторських сюжетних уривках, а згодом і в усьому тексті струмінь живої народної мови зростає, зокрема з віддаленням предмета оповіді від справ віри, наближенням його до світського змісту.

Світський зміст ділових пам'яток мав і відмінні когнітивні пріоритети. У цих рукописних творах виразними стають інші концепти мовної особистості та картини світу староукраїнця. Це – рід, діти, земля, майно.

Прагматичний аспект мовної особистості авторів староукраїнських житійно-повістевих та ділових творів. Прагматичні настанови написання досліджуваних рукописних джерел теж різні. Метою житійно-повістевої літератури було показати шлях до праведної віри, ділові документи склалися з метою зафіксувати певні події, тому порівнювати мовні особистості на рівні цих джерел важко, але показово; вони часто відбивають полярні картини світу, які, проте, часто перетинаються. Писарі (автори,

укладачі, переписувачі) як мовні особистості тогочасної епохи, створюючи рукописні тексти, довели, що мова, за влучним висловом С.Я. Єрмоленко, «це не твір, а процес творення, творчість...» [5, с. 357], наслідком чого стало формування системи національної літературної мови.

1. *Видайчук Т.Л.* Від життя до історичної повісті та роману (спроба лінгвістичного аналізу) // Дискурс сучасної історичної романістики: Поетика жанру. Наукові студії. – К., 2000.
2. *Видайчук Т.Л.* Розвиток фонетичної системи староукраїнської мови другої половини XVI – XVIII ст. на тлі правописної традиції (на матеріалі житійно-повістевих пам'яток). Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2004.
3. *Гнатюк Л.П.* Мовна особистість як об'єкт лінгвістичних досліджень: історія дефініції та проблема структури // Вісник Черкаського університету. Серія «Філологічні науки». – Вип. 46. – Черкаси, 2003.
4. *Гухман М.М.* Литературный язык // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М., 1990.
5. *Єрмоленко С.Я.* Національна свідомість і виховання української мовної особистості // Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). – К., 1999.
6. *Караулов Ю.Н.* Русская языковая личность и задачи ее изучения // Язык и личность. – М., 1989.
7. *Маліневська Н.П.* Фонетична система української мови XVII – початку XVIII ст. (за текстами пісень, записаних латиницею). Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2000.
8. *Семенюк О.А.* Мова епохи і мовна особистість у сатирико- гумористичному тексті. Автореф. дис. ... докт. філол. наук. – К., 2002.
9. *Толстой Н.И.* История и структура славянских литературных языков. – М.: Наука, 1988.